
СТАТИИ

В ПАМЕТ НА ИЛИЯ ЦАНОВ ПО СЛУЧАЙ 140-ГОДИШНИНАТА ОТ ПРОЦЕСИТЕ СРЕЩУ БОТЕВИТЕ ЧЕТНИЦИ

Валентин Бенатов*

През юли и август 2016 г. се навършват 140 години от проведените в Русе съдебни процеси срещу оцелелите и заловени Ботеви четници и други революционни дейци, участвали в Априлското въстание.

Тази годишнина е сетен повод да си припомним с преклонение за забележителния български юрист, общественик и държавник Илия Цанов, осъществил успешно адвокатската защита на подсъдимите в тези съдебни процеси като техен служебен защитник.

Илия Цанов е роден на 27 юли (15 юли по стар стил) 1835 г. във Видин. Първоначално учи във Видин, а след това в Свищов, след което работи в османската администрация в родния си град. Има подчертан интерес към правото като наука, което заедно с добрите езикови познания му дава възможност да изучи сам до съвършенство османското законодателство – действащото търговско право и други правила, уреждащи администрацията на империята и съдебната ѝ система. Работи като посредник и като застъпник, или обобщено казано – упражнява адвокатска професия. По това време на територията на Османската империя няма учебни заведения, в които да се преподава право. Посредничеството и застъпничеството пред търговските съдилища и пред някои административни органи е единствената форма за упражняване на адвокатска професия. От 1868 г. упражнява в същата форма (посредничество и застъпничество) адвокатската професия пред Търговския съд в София, след което е назначен за негов председател. В този период от време се интересува от българското възрожденско просветителство и борбата за църковна независимост. Лично и чрез кореспонденция общува с дейци на Възраждането и изявени църковни представители.

В своя живот самоукият юрист Илия Цанов постига три професионални върха.

---

* Адвокат от София.

През 1875–1876 г. Илия Цанов е изпратен от османските власти със специална мисия във Варна да урежда споровете между мореплавателите търговци и пристанищните власти. На тази работа го заварват Априлското въстание и неговият погром. През 1876 г. под натиска на Великите сили Османската империя формално облагородява правилата на своето наказателно съдопроизводство, преминавайки от наказателно-следственото към състезателното начало. Новите правила обаче не са практикувани дотогава. В тази обстановка османските власти са принудени вместо саморазправа със заловените оцелели Ботеви четници и други революционери, участвали в Априлското въстание, да организират съдебни процеси срещу тях. Най-ярките процеси са в Русе. Поради тежките обвинения защитата по новите правила е била задължителна. Поставя се въпросът за назначаването на служебен защитник. В тази роля се появява Илия Цанов. Считайки го за свой верен чиновник, властите са смятали, че той формално ще изпълни поставената му задача, отправяйки скромно прошение за милост до специално назначения съд.

Илия Цанов обаче приема работата присърце. Той влага цялото си професионално умение и висока образованост, целия си патриотизъм, цялата своя човешка смелост, за да защити реално подсъдимите. И успява да спаси живота на повечето от тях! Това е първият професионален връх в неговата дейност.

В първия съдебен процес не е издадена нито една смъртна присъда. Илия Цанов не само успява да преодолее първоначалната забрана да проучи материалите по делото, но провежда блестяща силна защита. Тя е изградена върху тезата, че подсъдимите са защитавали свои човешки права и че тяхната борба е неотделима от борбата за европейско развитие в държавата. Негови са думите пред съда:

„А борбата за свобода не е престъпление, защото за свободата, за нея, за своето и за народа си благо всеки човек трябва да се бори с всички сили“.

За първи път българин се осмелява да заяви открито и публично пред представители на официалната османска власт, че борбата за свобода не е престъпление! За първи път публично пред османската власт, пред дипломатическите представители на европейските страни, пред представители на тогавашните европейски, османски и български вестници българин говори без страх и без свян за свобода. За първи път българин с открито слово защитава борбата за свобода и по този начин участва в тази борба.

Със своята реч Илия Цанов защитава живота на отделните подсъдими, защитава и свободата като право на българския народ. Смелите слова на Илия Цанов пред османския съд в Русе за защита на Ботевите четници са съизмерими с пламенните слова на Христо Ботев, публикувани година по-рано в революционния вестник „Знаме“:

„Идеята за свобода е весилна и любовта към нея всичко може да направи“ (в. „Знаме“, бр. 22/13.07.1875 г.);

„Само онзи, който е свободен, само той може да се нарече човек в пълен смисъл на думата“ (в. „Знаме“, бр. 23/27.07.1875 г.).

Смелостта на защитника Илия Цанов пред османския съд е съизмерима със смелостта, с която революционерите са се борили с оръжие в ръка за свободата на България, рискувайки и жертвайки живота си. Равностойна е на смелостта на неговите подзащитни – Ботевите четници. Така в борбата за българската свобода Илия Цанов се очертава като ярка фигура. Именно такива като него народният поет Иван Вазов назовава *учений с умът* в стихотворението си за Левски:

*„И всякоя възраст, класа, пол, занятие
зимае участие в това предприятие;
богатий с парите, сюрмахът с труда,
момите с иглата, **учений с умът**...“*

Успехът, който защитникът Илия Цанов жъне в първия процес срещу част от Ботевите четници през юли 1876 г., окрилява българите, но въбесява османските власти, въбесява башибозушката тълпа, която е събрана около конака в Русе в очакване на смъртните присъди и изпълнението им чрез обесване. Пригответни са били бесилки за всички подсъдими. В тълпата се прокрадва зловещият призив: *„Гответе бесилка и за Илия ефенди“*. Налага се официалната полиция да предотврати саморазправа със защитника и това е наблюдавано зорко от чуждестранните консули. Процесът е отразен подобаващо в цялата европейска преса и в Русия.

За втория процес властите се подготвят по-добре. Макар и болен, Илия Цанов не се отказва от защитната си мисия и в това дело. Тук освен доводите за правото на свобода, той изнася акцента на защитата в друга посока, което също изненадва съда. На преден план той поставя младостта и неопитността на подсъдимите, повдигайки с известна ирония въпроса това ли са опасните за властта заговорници и нима някой вярва, че те могат да свалят султанската власт в империята. Този подход допринася за спасяването на живота на повечето от подсъдимите във втория процес, но спрямо двама са изпълнени смъртни присъди, което води до отрицателна реакция на западните държави, тъй като единият е непълнолетен, а спрямо другия смъртната присъда се изпълнява след обявена амнистия.

Успоредно се води и процесът срещу апостола на Врачанския революционен окръг Стоян Заимов – разпален млад революционер, готов да приеме смъртна присъда в името на свободата. Същевременно е напълно неопитен в защитата си. Илия Цанов спасява и него. Тактиката тук е основно в бавенето на процеса, защото организационният принос на Стоян Заимов във въстанието е доказан, въпреки че във Врачанския революционен окръг то не избухва в големи мащаби. В резултат на тази тактика съдът не може да издаде смъртна присъда, тъй като амнистията в империята става всеобхватна и безусловна. Смъртната присъда се заменя със заточение.

Така Илия Цанов спасява за България бележити революционери, които по-късно активно се включват в изграждането на освободената държава – Стоян Заимов, Никола Обретенов, Кирил Ботев и много други.

„Като пръв публичен защитник той показва на тези, които идват след него, пътя, който трябва да следват, и как без страх да се борят за свобода и правда.“ Тези похвални думи са казани през лятото на 1876 г. от австрийския консул в Русе за Илия Цанов – защитника на Ботевите четници.

След съдебните процеси в Русе Илия Цанов загубва работата си. Задачата във Варна е изпълнена, а мястото му в София е заето от друг. В София също се водят процеси срещу заловени участници в Априлското въстание. Властите, които знаят какво е сторил в Русе, не позволяват на Илия Цанов да бъде защитник в София, но го ползват за преводач. В това си качество, даващо му макар и ограничен достъп до подсъдимите, той тайно им подготвя жалби.

В София го заварва Освобождението. Започва работа в администрацията на Временното руско управление. През 1879 г. е сред народните представители в Учредителното събрание в Търново. Тук Илия Цанов бележи втория професионален връх в живота си. Възложена му е задачата да участва в комисията по написване на текстовете на Конституцията. Заедно с други изтъкнати български юристи – д-р Константин Стоилов, д-р Димитър Греков, д-р Марко Балабанов, Григор Начович и др., Илия Цанов е сред първите български правници конституционалисти. Комисията обработва предложените текстове и формулира нормите на Търновската конституция. С техните професионални усилия се постигат напредничавите за времето си конституционни принципи, които характеризират първия основен закон на освободеното княжество като демократичен и прогресивен, оказващ влияние в развитието на българската демокрация и до ден днешен! Юристите, участници в Учредителното събрание, съчетават своите професионални умения с възрожденския дух на просветителството и националноосвободителната борба, в които и те са имали дейно участие.

По-късно Илия Цанов е народен представител в следващите мандати на Обикновеното Народно събрание. Работи също така и като съдия и председател на съда във Видин.

През 1883–1884 г. Илия Цанов е дипломатически агент на България в Истанбул. От 1884 до 1886 г. той е министър на външните работи и изповеданията в правителството на Петко Каравелов. На тази длъжност той участва в преговорите за сключването на Топханенския акт през 1886 г. след Съединението. Това е третият професионален връх в живота на Илия Цанов. В тези преговори той успява да постигне споразумение за признаване на Съединението в полза на княжеството. Това е българо-турска спогодба, утвърдена от Великите сили, според която Съединението на България юридически се признава международно. Подписан е на 24 март 1886 г. от посланиците на Великите сили, от великия везир на Османската империя Кямил

паша и от министъра на външните работи и изповеданията на Княжество България Илия Цанов в двореца Топхане в Цариград. Българският дипломат Илия Цанов, познат на османските власти като „служебния защитник от Русчук“, където е защитил оцелелите Ботевци четници, сега също така блестящо защитава интересите на цяла България. Негова заслуга е Бургас и околията да принадлежат към новосъздадената държава, като отпада правото на султана да праща войски в случай на вътрешни размирици. Илия Цанов постига това практически без каквото и да било конкретно указание от страна на княза и министър-председателя. Макар да го подкрепят, те мълчаливо го оставят да се справи сам. И той отново успява.

Независимо от фамилната традиция, очертана от няколко поколения чорбаджии, Илия Цанов през целия си живот не постига финансова стабилност. Годините, прекарани на държавна служба, осигуряват препитание на семейството му, но политическите страсти и борби по онова време често го оставят без работа и той се връща към адвокатската професия. Не го отминават и политическите репресии. След идването на Стефан Стамболов на власт той е арестуван и заедно с Петко Каравелов е хвърлен в затвора, делото му е обругано, а заслугите му към България – отречени. Репресията срещу него не завършва с присъда, защото няма нито факти, нито причини да бъде съден. След като бива освободен от затвора, се връща към адвокатската професия, но е твърде болен, за да работи активно. Налага се да разпродава бащините си ниви, за да издържа семейството си. Тази своя горчива съдба той споделя само с брат си – по-младия от него известен политик Найчо Цанов.

Въпреки горчивата си лична съдба в края на своя живот, Илия Цанов се ползва с уважението на българските юридически среди в онова време. Един дребен на пръв поглед детайл илюстрира този факт. В резултат на политически натиск българският юрист Алеко Константинов (нашият изтъкнат писател) загубва работата си като съдия и започва да упражнява адвокатска професия. В това си качество започва редовна кореспонденция със своя колега и приятел Найчо Цанов. Първото си писмо до него той завършва с пожеланието „Много поздравя на бай Илия“. За онези времена подобен израз олицетворява изключителната почит към личността на един човек.

Илия Цанов умира на 27 март (14 март стар стил) 1901 г. в София.

Сто години след смъртта му, през 2001 г., бе създаден и разпространен документалният филм „Служебен защитник“ на сценариста проф. Дойно Дойнов и оператор-режисьора Андрей Алтъпармаков.

През 2011 г. – 110 години след смъртта му и 135 години от процесите срещу Ботевите четници, българската адвокатура възстанови паметта за Илия Цанов още по-мощно. В София, Русе, Видин и Враца бе експонирана посветената на него подвижна изложба с фотоси, създадена по поръка на Висшия адвокатски съвет от документалистите Веселина Антонова и Иво Жейнов. В следващите години изложбата обикаля страната и популяризира дейността на Илия Цанов. Под съставителството на

г-жа Веселина Антонова Висшият адвокатски съвет издаде книгата „Из записките ми“, съдържаща спомени на Илия Цанов за процесите срещу Ботевите четници и за Съединението на България. Също по поръка на Висшия адвокатски съвет талантливият български скулптор Бойко Джакерски изработи паметни плочи с барелефа на Илия Цанов, които бяха поставени в София пред Националното бюро за правна помощ и в Русе пред административната част на Историческия музей. Това е бившият конак, където са се провели съдебните процеси през 1876 г.

През 2013 г. с организационното съдействие на Гражданско сдружение „Епископ Йосип Щросмайер“ Висшият адвокатски съвет възстанови гроба на Илия Цанов в Софийските централни гробища.

Българската адвокатура има историческото основание да се гордее с такива свои представители като Илия Цанов, защото тяхната професионална дейност онагледява нашите духовни корени и трайния ни стремеж за съвършенство в защитата за отстояване на правата и свободите на гражданите, както и за непрекъснатото развитие на правовата държава.